

Н.Жумашова, ф.и.к., ага окутуучу
С.Бегалиев, ф.и.к., доцент
К.Тыныстанов атындагы БМУ

АЛП МАНАСЧЫ САЯКБАЙ КАРАЛАЕВ

Аннотация: Илимий макала манасчы С.Каралаевдин айтуусундагы «Манас» эпосунун айрым бир өзгөчөлүктөрүнө, манасчылык өнөрдүн сырына арналып жазылган. С.Каралаев жөнүндө айрым эскерүүлөр да камтылган.

Түйүндүү сөздөр: «Манас» эпосу, фольклор, манасчылык өнөр, салт, мотив, төкмөлүк, кереметтүү түш, вариант.

Аннотация: В данной статье автор рассматривает некоторые особенности эпоса «Манас» в варианте манасчи С.Каралаева и пытается раскрыть секреты манасчи, а также обращается к воспоминаниям о сказителе.

Ключевые слова: эпос «Манас», фольклор, сказительское мастерство, традиция, мотив, импровизация, «сновидческие» сюжеты, вариативность.

The scientific article deals with some peculiarities of the epic “Manas” in S. Karalaev’s version and secrets of mastery in telling “Manas”. It also includes some memories about S. Karalaev.

Key words: epic “Manas”, folklore, storyteller (manaschy), art of epic telling, tradition, motif, improvisation, miraculous dream, version.

«Манас» эпосу дүйнөлүк маданияттын жана адабияттын тарыхында кайталангыс, уникалдуу, сейрек учураган монументалдуу, классикалык баатырдык эпостун үлгүсүн түзгөн улуу көркөм эстелик. Академик В. В. Радлов адилеттүү белгилегендей, кыргыз эли эпикалык чыгармалардын ар кандай бай үлгүлөрүн бөтөнчө түрк тилдүү элдердин ичинде баатырдык эпостун, «Манас» эпосундай энциклопедиялык мүнөздөгү окуяларга бай көркөм дүйнөсү бийик монументалдуу, көлөмү жагынан теңдешсиз улуу эстеликти жаратып, эпикалык доордо жашап жаткан кыргыздар деп өтө жогору баалап баса көрсөтөт.

«Манас» эпосун илимий иликтөө ишинин башаты XIX кылымда Ч. Валиханов менен В. В. Радловдун ысымдары менен байланыштуу экендиги жалпыга белгилүү. Мына ошондон бери эки кылымга жакын убакыт өттү. «Манастаануу» деген илим жаралып, калыптанып өнүгүүдө. Бул мезгилдин ичинде «Манас» эпосунун көптөгөн олуттуу, маанилүү, актуалдуу маселелерди илимий изилдөөнүн объектиси болду. Бирок «Манас» өңдүү океан сымал улуу эстеликтин али көптөгөн проблемалары кеңири, фундаменталдуу атайын системалуу түрдө изилдене электиги өкүнүчтүү көрүнүш. «Манас» эпосун жараткан, калыптандырган, өркүндөтүп, мазмунун байытып, поэтикасын бүгүнкү көз кайкыган бийиктикке жеткирген айтуучулардын, манасчылардын, улуу таланттардын ролу зор. «Манас» эпосуна арналып жазылган илимий эмгектерде манасчылардын чыгармачылыгы жөнүндө көп эле сөз болуп, баалуу маанилүү маңыздуу ой-толгоолор, пикирлер айтылып келүүдө. Бирок тилекке каршы, Сагымбай Орозбеков, Саякбай Каралаев өңдүү улуу таланттардын чыгармачылыгы атайын кеңири, системалуу изилдөөнүн объектиси боло элек десек аша чапкандык болбос.

Быйылкы жылы алп манасчы, чоң талант, XX кылымдын Гомери деген даңктуу атка конгон Саякбай Каралаевдин 120 жылдыгын коомчулук кеңири белгилөөгө даярданып жеткен учур. Мына ушул маанилүү окуяга байланыштуу улуу манасчынын өмүр жолуна, чыгармачылыгындагы айрым мүнөздүү өзгөчөлүктөргө учкай токтолуп кетүүнү туура көрдүк. Саякбай Каралаев 1894-жылы азыркы Тоң районуна караштуу Ак-Өлөң айылында жарык дүйнөгө келген. Балалык, өспүрүм мезгили кыйын-катаал турмуштук жагдайда өткөн. 1916-жылы улуу үркүндө кытайга качып, эл менен бирге башына түшкөн улуу трагедиянын күбөсү болгон. 1918-жылдан тарта кызыл гвардиянын катарында кызмат этип, кийин айыл советинде жетекчи болуп иштейт. Манасчылык өнөргө болгон кызыгуусу эрте ойгонуп, бардык манасчылар үчүн бекем салтка айланган аян түштү Саякбай да башынан өткөрөт. Кереметтүү түш манасчылык өнөрүн маанилүү көрүнүшүнүн бири. «Манас» эпосуна кызыгууда, манасчынын өнөрүн калыптанып өнүгүшүндө мааниси чоң. Бирок манасчылык өнөрдү жалгыз эле түш-аян менен түшүндүрүү илимий жагынан туура болбос. Кийинки мезгилде манасчылык өнөрдү өздөштүрүүдө түштүн маанисин бир беткей эле баса көрсөтүп чечүүчү фактор катары карап, өзгөчө керемет, касиетке айландырып жибергендей таасир калтырат. Манасчылык өнөрдө салт, айтуучунун манасчынын шыгын талантына да өзгөчө көңүл бура турган олуттуу фактор экендигин эстен чыгарбасак. Белгилүү манасчылардын дээрлик бардыгы «Манас» эпосун бала кезинен угуп, ага кызыгып, манасчыларды ээрчип таалим алып, чоң таасирленгенин өзүлөрү да жашырбайт. Саякбайдын устаты чоң манасчы Чоюке болгонун, Сакең аны бийик туу тутуп, зор урмат-сый менен көп эскергенин өз кулагым менен

көп уккан жайым бар. Көлдүн белгилүү манасчылары Акылбек Назар өңдүү белгилүү таланттардан таасир алып, манасчылык өнөрдүн татаал сырын үйрөнгөн. Биздин жеке пикирибизге манасчылык өнөрдүн негизги үч олуттуу фактору бар: кереметтүү түш, үйрөнүү салты, шык, талант, бул негизги факторлор бардык манасчыларга мүнөздүү көрүнүш Сагымбайдын улуу устаты кыргыз журтуна кеңири белгилүү чоң талант Тыныбек болсо «Манас» эпосунун үч бөлүгүн толук билген белгилүү манасчы Мамбет Чокморовдун устаты чоң манасчы, бир тууган таякеси Дөнүзбай болгон. Кыскасы манасчылар шыктуу, таланттуу адамдар болгонун эстен чыгарбасак. «Манас» бир кылымдын, бир эле доордун көркөм мурасы эмес. Эпосто кыргыз элинин байыркы мезгилдеги мифтик, фантастикалык көз карашына тартып, элдин башынан өткөргөн көптөгөн олуттуу реалдуу тарыхый окуяларын кеңири энциклопедиялык мазмунда көркөм чагылдырган көп катмарлуу, көп баскычтуу, өнүгүүнүн көп стадиялуу процессин басып өткөн өзгөчө улуу баатырдык эпос. Биз «Манас» эпосу дегенде эле элдин урмат-сыйына терең сүйүүсүнө, бийик кадыр-баркына татыктуу болгон Саякбай өңдүү зор талант эсибизге түшөт.

Анткени, Саякбай Каралаев «Манас» эпосунун беш бөлүгүн толук, жогорку көркөмдүктө аткарган чоң таланттын бири. Саякбай башка манасчылардай эле элдик оозеки адабияттын көптөгөн үлгүлөрү менен таанышып, алгач элдик күйгөн секетбай ырларын да өздөштүргөн экен.

Саякбай Каралаевдин «Манас» эпосунун бешиктигинен башка да чыгармалары арбын. Алардын ичинен «Эр Төштүк» эпосун өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө толук негиз бар. Анткени, Төштүк жөнүндөгү эпикалык баян башка түрк тилдүү элдерде кеңири белгилүү, негизинен кереметтүү жөө жомок түрүндө тараган. С. Каралаев болсо «Эр Төштүк» жомогун толук баатырдык эпостун деңгээлине жеткирген жалгыз чоң эпик. «Эр Төштүк» эпосун кыргыз элинин кенже баатырдык эпосторуна кошуп, баатырдык эпос деп эле айтып жүрөбүз.

Чынында, «Эр Төштүктү» мифтик баатырдык эпос – деп атоого толук негиз бар. Эпос менен кеңири таанышканда эпосто мифтик сюжеттер, мифтик каармандар, окуя өткөн жай жана башка өзгөчөлүктөрү жагына мифтик баатырдык катарына кирери талашсыз чындык. Бекеринен Юнескенин чечими менен француз тилине которулуп, өзүнчө китеп болуп чыккан. Анткени, «Эр Төштүк» эпосу дүйнөлүк адабияттын тарыхында сейрек учураган оригиналдуу көркөм эстелик. Академик В.Радлов адилеттүү белги-легендей кыргыздарда эпикалык традиция, салт өтө күчтүү болгон. С.Каралаев өңдүү алп манасчы кереметтүү жөө жомокту баатырдык эпостун деңгээлине жеткирип мифтик баатырдык эпос коркпой-үркпөй эле айтсак болот. М. Ауэзов биринчилерден болуп «Манас» эпос жөнүндө көлөмдүү, мазмундун «Манас» кыргыздын баатырдык поэмасын айтуу илимий монография жазып манасчылар эпостун сюжеттин, образдар системасы, көркөм дүйнөсү, жаралган доору жөнүндө баалуу пикирлерин айткан окумуштуу. Мына ошол эмгегинде манасчылардын Нарын жана Каракол мектеби бар деп илимий жагынан далилдүү аргументтерге таянып Сагымбай менен Саякбай

ошол эки мектептин типтүү, көрүнүктүү өкүлдөрү деп көрсөткөн. «Манас» эпосунун көптөгөн ар кыл мүнөздөгү, көркөмдүктөгү варианттары бар экендиги белгилүү. Ар бир манасчы өзүнүн шыгына талантына, көз карашына ишине, стилине жараша жалпыга белгилүү эпостун салттык сюжетин бекем сактап, айрым бир анча мааниге ээ болбогон сюжеттик өзгөчөлүктөрү менен өзүлөрүнүн варианттарын түзөт эмеспи. Ал эми Сагымбай, Саякбай өңдүү белгилүү, жалпы журтка таанымал, элдин бийик кадыр-баркына ээ болгон чоң таланттар эпостун салттык өзөк окуяларын бекем сактоо менен бирге, башка айтуучулардан өзгөчөлөнүп эпостун мазмунун жаңы, кеңири сюжеттүү окуялар менен байытып, көркөмдүгүн арттырып, жеке мүнөзгө ээ болгон өзүлөрүнүн варианттарын жаратышкан. Сагымбайдын көз карашы, диний, тарыхый географиялык түшүнүгү, окуяларды көркөм сүрөттөө жагы боюнча да Саякбайдын бир кыйла өзгөчөлөнүп турганы ал жараткан вариантта ачык көрүнүп турат. Ал эми Саякбай болсо улуу устаты Чоюкенин салтын бекем сактап устатынын салттык вариантынын жаңы окуяларды тарыхый географиялык түшүнүктөрдү көп коштойт. Эки улуу манасчынын көркөм дүйнөсүнө келсек бул жагынан да олуттуу мүнөздөгү өзгөчөлүктөрү бар экендигин көрөбүз. Сагымбай элдин жай турмушун бийик көркөмдүктө сүрөттөсө, Саякбай согуштун куяларды, чебер, таасирдүү баяндайт деген окумуштуулардын пикиринин негизи бардай. Сагымбай улуу устаты чоң талант Тыныбектин салтын улантып, акындык өнөрдү манасчылык өнөр менен айкалыштырып эки тизгин бир чылбырды бекем кармап жүргөн чоң талант. Мындай өзгөчөлүгүн ырастаган негиздүү, далилдүү мисалдар өтө арбын. Бир эки катар гана мисал келтирип көрөлү. Сагымбай Шабдан өлгөндө анын өмүр жолун, элге кылган кызматын даңазалап бир күнү кечке чейин ырдаган деген элге кеңири тараган маалымат бар. Ленин өлгөндө поэмага тете көлөмдүү кошок чыгарган. Сагымбайдын варианты менен таанышкан ар бир окурман анын жеке турмушун баяндаган толгон лирикалык чегинүүлөргө күбө болот.

Саякбай «Манас» эпосунун салттык сюжетин бекем сактоо менен бирге айрым өзөктүү, маанилүү окуяларын аткаруу жагынан Сагымбайдын кескин айырмаланат. Мисалы, «Манас» бөлүгүндөгү «Алманбеттин» арманын «Семетейдеги» «Тайторуну чапканын», «Каныкейдин жомогун» өтө мундуу, кайгылуу маанайда динамикалуу, терең психологизм менен угуучулардын жан дүйнөсүнө бүлүк салып, бийик көркөмдүктө сүрөттөйт. Мындай өзгөчөлүк устаты Чоюкенин айтканына да, деги эле көлдүк манасчыларга мүнөздүү көрүнүш деген негиздүү, далилдүү пикир бар.

Саякбайдын эл аралап, элге таанылып айтуучу катары белгилүү боло баштаганы 1921–1931-жылдарга туура келет: мына ушул жылдары белгилүү окумуштуу Х. Карасаев эл кыдырып, эл оозунан элдик чыгармалардын үлгүлөрүн жыйноого өтө активдүү катышкан. Манасчы С. Каралаевди элге таанытып, Фрунзе шаарына алып келген да Х. Карасаев болгон. "Хусейин ата Саякбай Каралаев жөнүндө кызыктуу аңгемесин узун сабакка айландырып бөтөнчө көркөм баяндап берчү экен.

Жазуучу Жекшен Ашуубаев да Саякбай Каралаевдин Фрунзеге барышына көмөкчү болгон деген маалымат бар. С.Каралаевдин «Манас» эпосун жазып алуу иши 1935-жылдын башталып, 1937-жылы «Манас» бөлүгү толук жазылып бүтөт. Бул баалуу, олуттуу ишке чоң эмгек сарп кылган, белгилүү фольклорист «Манас» үчилтигин толук билген, «Жаңыл Мырза» эпосун жазып калтырган, элдик оозеки адабияттын жыйноо ишине ат көтөргүс эмгек сиңирген Ыбрайым Абдрахманов болгон. Кийин «Семетей», «Сейтек», уландысы Кенен, Алымсарык, Кулансарыкты бүт кагазга түшүрүлүп, жалпы көлөмү жарым миллиондон ашык ыр сабын түзгөн. Ошентип, С.Каралаевдин жазылып алынган «Манас» эпосунун тексти эң көлөмдүү, сейрек учураган, баа жеткис байлык, зор кенч.

Өткөн кылымдын 60-жылдарында белгилүү окумуштуу Самар Мусаев менен Сапар Бегалиев Саякбай Каралаев «Манас» эпосунун бешилтигин, башка чыгармаларын, айткан аңыз-болумушу сөздөрүн бүт магнитофондук пленкага түшүргөн экен. Белгилүү окумуштуу, академик Б.М.Юнусалиев «Манас» эпосун илимий иликтөөгө, текстин басмадан чыгаруу ишине «Манас» редколлегиясынын башкы редактору катары чоң эмгек кылган. С.Каралаевден жазылып алынган «Манас» эпосунун вариантынын өзгөчөлүгүн, баа баркын, маани-маңызын өтө жогору баалап, мындай адилет пикирин билдирген: «Саякбай Каралаевден башка эч бир манасчыдан эпостун үч бөлүгү толук жазылып алынган эмес. Ошондуктан ал вариант уникалдык, жападан жалгыз вариант. Өз элине, бүткүл адамзатка калтырган баа жеткис чоң тартуусу деп билиш керек».

Казак элинин белгилүү окумуштуусу, көп тармактуу таланттуу илимпоз, Казак мамлекетинин Илимдер академиясынын академиги К.Жумалиев: «Бир калктын нечен кылымдар бою башынан кечирген турмушун, эрдик салтын, арманы менен муңун, патриоттук улуу идеясын, ынаным-ишенимин, этикалык түшүнүгүн толук камтыган жарым миллион жол элдик ырдын чыныгы мурасчысы болгон, биздерге жеткирген жомокчу-Саякбай Каралаевге таң калбаска, ага чын жүрөктөн алкыш айтып, аныгын көңүлдөн термеле сүйбөсө да мүмкүн эмес. «Колдо бар алтындын баркы жок»-деген эл сөзүнүн мааниси зор. Саякбай дүйнө жүзүндө бир гана адам. Эч жер, эч элден жарым миллион жолдон турган 30 томдук асыл казынаны жатка айта турган экинчи Саякбай жок. Ал феномен. Ал эзелки Гомерден берки эл ырчысынын тирүү айгагы, эң улуу өкүлү. Саякбай Кыргыз элинин таланттуулугунун айкын далили» - деп айткан.

Кыргыз тилин билбеген, бирок «Манас» эпосун алгач биринчи уккан айрым маданий, коомдук ишмерлер Саякбайдын айтканын угуп, таң калып, суктанып өзүлөрүнүн ыраазычылыгын, чоң ырахат алганын айтып, чын жүрөгүнөн чыккан жылуу сезимин билдиргендер арбын. Мына ушундай адамдын бири Алжирдин маданият министри, жазуучу мындай пикирин айткан: «Силер жазуу адабиятыбыз болгон эмес, китептерибиз болгон эмес дейсиңер, мынакей силердин улуттук китепканаңар ушул абышка».

Белгилүү манасгаануучу, окумуштуу Сапар Бегалиев: «Сакең чоң талант Манасчы гана эмес, таланттуу, чебер, элди өзүнө тарта билген, кыймыл аракетин,

окуянын жүрүшүнө жараша үнүн өзгөртүп, угуучуларды бирде кубантып, сүйүнтүп, бирде капалантып, кайгыртып, ал тургай көздөрүнөн жаш алдырып, ыйлаткан кайталангыс артист эле. Өзгөчө «Каныкейдин Тайторуну чапканын» айтканда өзү да ыйлап, элди да ыйлатканын өз көзү менен көп көргөм. Каныкейди атасы Темиркан, иниси Ысмайыл Семетейге «Эжең карыганда, карган атын чаап, эр издеп, бизди эл-журтка уят кылып жатат, аты артта келсе, башын кесип алып кел, алдыга келсе, «Манастап» ураан чакырып сүрөп кел» - дейт. Каныкей «Ай караңгы болгондо, түн эмине болуучу, артка калса Тайтору, күнү эмине болуучу» - деп боздоп ыйлап төлгө кылып Манастан калган тулпарын байгеге чабат. Манастан калган чоң дүрбүнү алып көз чаптырып көрсө, Тайтору 643 аттын чаңында, артта келе жатканын көрүп «арам өлгөн Тайтору, эми кайдан жүгүрсүн», - деп, ак тинтесин койнуна алып, жүрөгүнө малганы даярданат. Мына ушундай Каныкейдин тагдыры кыл учунда турганда Сакең кадимкидей үнү каргылданып, көзүнө жаш алар эле. Аны көргөн элдин баары кошо көз жашын төгөөр эле. Ошондо Каныкей эми бир ирет дүрбү салып көрөйүн, артта калса, ажалдан мурун өлөйүн деп, дагы бир ирет дүрбү салат. Ошондо Сакеңдин үнү ый менен кошо зор кубаныч, сүйүнүчтү билдирип «Айланайын Тайторум, башын жерге салыптыр. Башкача чуркап алыптыр. Бүгүн мага кудай берет го, бүгүн Тайторум чыгып келет го» дегенде, угуп отурган эл-журт сүйүнгөнүнөн кайра көз жашын куюлтар эле. Саякбайдын айткан «Манасы» жандуу, элестүү, динамикалуу, аткаруу чеберчилиги өтө бийик болгондуктан, өтө бийик болгондуктан эл сүрөттөлүп жаткан окуяга баатырлар менен бирге катышып, кайгы, муңду, кубаныч, сүйүнүчтү тең бөлүшкөндөй өзгөчө таасир калтырат эле» - дейт.

Ырас, башка манасчыларда учурабаган жеке сюжеттүү, көлөмдүү окуялар бар. Бирок ал окуялар «Манас» эпосунун үчилтигинин сюжетин байытып, көркөмдүгүн арттырган окуялар. С.Каралаевдин айтуусунда эпостун бүт оң, терс каармандарынын портреттик сүрөттөөлөрү, минген аты, жоо киймине чейин кеңири, көркөм сүрөттөлүп, мүнөздөмө берилгени менен өзгөчөлөнүп турат. С.Каралаевдин айткан «Манасынын» өзгөчөлүгүн, көркөмдүүлүгүн, бийиктигин баса белгилеп Ч.Айтматов: «Манас» эпосунун мазмундук жана көркөмдүк гармониясын айрыкча манасчынын аткарып жаткан процессинде, айрыкча, унутулгус Саякбай сыяктуу улуу манасчы аткарып жатканда сезесиз» - дейт.

Саякбай Каралаев «Манас» бешилтигинен башка да элдик оозеки адабияттын ар кандай темадагы үлгүлөрүн жараткан. Алар «Бакытай», «Делдеш баатыр», «Канаттуу куштар», «Кара Молдо», «Томор мерген», «Унутулгус күндөр», «Эрдик таңында», «Бүркүттөр» өңдүү мазмуну кызыктуу, маанилүү, маңыздуу, көркөмдүгү бир кыйла жогору турган чыгармалар. Улуу манасчы, кыргыз журтунун таланттуу кулуну, дүйнө элдерине белгилүү инсан, элдин зор сүймөнчүлүгүн, бийик урмат-сыйына татыктуу болгон, дүйнөгө бир келип кеткен алп манасчы Саякбай Каралаев 1971-жылы 7-майда бул жарык дүйнө менен коштошуп, Чыңгыз Айтматов айткандай «Айкөл Сакең келбес сапарына кетип, жайнаган көзү жумулуп, өрт жүрөгү токтоду».

Бирок Саякбай Каралаевдин улуу «Манасы», бай, ар кыл мазмундагы көөнөрбөс рухий мурасы кагаз бетине түшүп, түбөлүктүү жазма эстеликке айланды. Жеке эле кыргыз элинин маданий-эстетикалык көркөм дүйнөсү болбостон, жалпы адамзаттын өлбөс-өчпөс бийик баалуу эстелиги болуп калды. «Манас» - «Манас» болуп турганда Саякбай Каралаевдин аты өчпөйт, эмгеги унутулбайт». (Ч.Айтматов).

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. / Китепте: «Манас», 1-китеп. С.Орозбаковдун айтуусу боюнча.
2. Бегалиев С. «Манас» эпосу. Каракол-2004.
3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -М., 1979.
4. Киргизский героический эпос «Манас» -М., 1971.
5. «Манас»- героический эпос киргизского народа. -Ф., 1968.